

13. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
14. Диалог историков. Переписка А. Тойнби и Н. Конрада // Новый мир. – 1967. – № 7.
15. Дидковский А.М. Место интересов в детерминации человеческой деятельности // Вест. МГУ. Сер. 7: Философия. – 1986. – № 4.
16. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). – М., 1990.
17. Зельнов И. Морфология культуры // Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1988. – Вып. 2.
18. Зубов А.Б. "Вестминстерская модель" и общественное бытие Востока // Ретроспективная и сравнительная политология. – М., 1991. – Вып. 1.
19. Клягин Н.В. О становлении цивилизации // Цивилизация и исторический процесс. – М., 1983.
20. Кобищанов Ю.М. Африканские цивилизации: становление и эволюция // Африка: культурное наследие и современность. – М., 1985.
21. Ковельман А.Б., Бондаренко Д.М. Сообщение в разделе "Хроникальные заметки" // Восток. – 1991. – № 2.
22. Конрад Н.И. О смысле истории // Запад и Восток. Статьи. – М., 1972.
23. Косамби Д.Д. Культура и цивилизация древней Индии. – М., 1986.
24. Коттье Ж. Эти ценности создали Европу // Европейский альманах 1991. – М., 1991.
25. Лейри М. Расы и цивилизация // Расовая проблема и общество. – М., 1957.
26. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Сов. этнография. – 1981. – № 2.
27. Оттенхейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – М., 1990.
28. Ратцель Ф. Земля и жизнь. – Санкт-Петербург, 1990. – Т. 12.
29. Ращковский Е.Б. "Восток-Запад" как проблема истории культуры // Народы Азии и Африки. – 1986. – № 3.
30. Рейнольдс Д. "Общий европейский дом" и традиции европейского концепта // Европейский альманах 1991. – М., 1991.
31. Рейнсер Л.И. "Цивилизация" и "формация" в обществах Востока и Запада // Азия и Африка сегодня. – 1984. – № 6.
32. Салмин А.М. Выступление на "круглом столе" "Тысячелетие крещения Руси и проблема диалога "Запад-Восток" // Народы Азии и Африки. – 1989. – № 5.
33. Салмин А.М. Религия, плурализм и генезис политической культуры Запада // Ретроспективная и сравнительная политология. – М., 1991. – Вып. 1.
34. Столяров А.А. К выработке методики формального исследования проблемы взаимодействия и взаимовлияния культур и цивилизаций // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций и культур на Востоке. – М., 1988. – Т 1.
35. Толстой С.П. Проблемы дородового общества // Сов. этнография. – 1931. – № 34.
36. Фадеева Т. "Европейская цивилизация" и "европейская идентичность": современные зарубежные интерпретации // Европейский альманах 1990. – М., 1990.
37. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М., 1985.
38. Чубарьян А. Исторические судьбы европейской идеи // Европейский альманах 1990. – М., 1990.
39. Baumann H., Westermann D. Les peuples et les civilisations de l'Afrique. – Paris, 1948.
40. Huntington E. Mainsprings of Civilization. – New-York, 1947.
41. Huntington E. Principles of Human Geography. – New-York, 1947.
42. Huntington E. The Human Habitat. – Zurich., 1928.
43. Kroeger A.L. Style and Civilizations. – New-York, 1957.
44. Muhsam W. Formen der Wechselwirkung zwischen Kulturen // Das menschliche Existenz und moderne Welt. – Berlin, 1967. – Bd. 2.
45. Toynbee A.J. A Study of History. – Zurich, 1935-1961. – Vol. 1-12.
46. Toynbee A.J. Civilization on Trial. – New-York, 1948.
47. Wissler C. The relation of Nature to Man in Aboriginal America. – New-York, 1926.

B. Мальцев

Біосфера, ноосфера і суспільство: необхідність зміни парадигми стабілізації

Ідея цілісності усього сущого супроводжує людство у весь період його існування як біосоціального утвору. Фактично, можна стверджувати, що будь-яка культура стає цілісним природно-історичним явищем, коли вона ставить і вирішує в той чи інший спосіб проблему вписування своєї соціально-історичної сутності в природні процеси. Це, так би мовити, інтегральний показник розвинутості суспільної культури як цілісного явища.

Східні цівілізації основою своєї культури мають розвиток духовної практики і, в принципі, до останніх десятиліть, не протиставляли себе природі. Західна, Християнська цівілізація, наслідуючи певні риси Давньогрецької і Римської культури, досить рано зорієнтувалася на підкорення Природи. Така концепція існування стала морально-етичною основою побудови технократичного суспільства європейсько-американського зразка, що, разом з науково-технічним прогресом, принесло великі проблеми, пов'язані зі зруйнуванням Природи як середовища для існування самої людини як біологічного виду.

Могутній технічний розвиток Європи і Північної Америки в ХХ столітті змусив Схід, аби зберегти конкурентоздатність, фактично, прийняти "правила гри" розвинутих західних країн. Великими темпами тут почала розвиватися промисловість, різко зросла видобуток корисних копалин, інтенсифікувалося сільське господарство. Одночасно це означало відхід від східної традиції жити у злагоді з Природою.

Таким чином, людство на шляху його інтеграції у міжнародну спільноту зробило свій вибір щодо домінування базового типу соціально-економічних відносин на користь технократизації життя, і це стало головним мотивом його діяльності.

Основою функціонування технократичного суспільства є видобувна і енергетична галузі, які зараз організують потоки речовини і енергії, що за обсягами зіставні з природними. Техногенні аварії набувають потужності і обсягів, зіставних з найбільшими природними катастрофами. Забруднення токсичними та радіоактивними речовинами суттєво впливає на фізіологічні і генетичні показники населення Землі. Зруйнування природних ландшафтів зменшує біорізноманіття. Тобто, технократизація суспільства надає йому значимість як потужному геологічному, кліматичному і еволюційному факторам.

Формування технократичного суспільства сучасного зразка, коли загострилися усі суперечності між ним і природою, стало вимагати від людини як концептуального, так і практичного вирішення проблеми стабільного співіснування двох цих сил. Реальність стала такою, що практичне вирішення цієї важливої комплексної проблеми пішло шляхом розробки і здійснення природоохоронних заходів, які, фактично, не завжди були пов'язані з ідеями фундаментальної екології. Тому на концептуальному рівні домінують уявлення про цілісність, інтегрованість усіх природних складових систем і людського суспільства в систему вищого рангу (концепції біосфери і ноосфери В.І. Вернадського [1, 2], гіпотеза Геї Дж. Лавлока [4]), а в практичній діяльності – ідея мінімізації впливу суспільства на природу, яка фактично є їхнім протиставленням і зводиться, головним чином, до мінімізації забруднення довкілля і захисту решток дикої природи.

Такий природоохоронний, консерваційний підхід в практичній діяльності, незважаючи на його відносно слабку загальноекологічну розробленість, дав свої певні позитивні наслідки, у першу чергу, в галузі розробки цілого спектру технологій очищення і переробки відходів, а також опрацюванні системи економічного і правового стимуловання суб'єктів суспільства до здійснення природоохоронних заходів. Разом з цим, він не вирішує питання про існування людського суспільства в природному середовищі Землі. Це означає, що та глобальна екологічна криза, під загрозою якої перебуває людство, лише відкладається на більш віддалений термін.

Стійкіший ефект може і повинен дати підхід, що реально ґрунтуються на уявленнях про цілісність біосфери як гомеостатичної системи. Тоді консерваційний підхід стає складовою частиною загальнішої стратегії створення ноосфери. Разом з тим, слід визнати, що концепція ноосфери В.І. Вернадського відбивала уявлення того часу, коли вона розроблялася [3], і потребує відповідного доопрацювання згідно з сучасними науковими досягненнями. Виходячи з реальності дестабілізації біосферних процесів, що стає причиною глобальної екологічної кризи, основною ознакою ноосфери має бути стабільність існування системи "суспільство-природа". Фактично, ноосфера – це біосфера зі структурно і функціонально "вписаним" в неї людським суспільством, спосіб стабільного існування людства в біосфері. Тут ми спробуємо сформулювати принципи такого підходу:

- паралельне стабільне існування природи і суспільства;
- комплементарність енергетичних потоків;
- підвищення буферної місткості біосфери;
- збалансований розвиток.

Паралельне стабільне існування природи і суспільства

Фактично, сьогодні ми маємо варіант, коли біосфера, як система, складається з двох підсистем першого порядку: підсистеми природних потоків речовини й енергії, і підсистеми антопогенню організованих потоків. Ці підсистеми частково перекриваються, і простір цього перекриття є чи не найважливішим у справі стабілізації біосферних процесів. Важливим моментом тут слід вважати зонування земель та акваторій у відповідності зі способом організації людської діяльності.

Тоді підсистему природних потоків репрезентуватимуть зони:

- території і акваторії з особливим режимом охорони, що репрезентують первинні природні ценотичні ситуації;
- території з особливим режимом охорони, що можуть не репрезентувати первинні природні ландшафтно-ценотичні ситуації (водоохоронні зони, штучні лісові насадження, території розташування військових об'єктів, тощо);
- реабілітаційний фонд (території, що виведені з експлуатації з метою охорони або відновлення природних якостей екосистем);
- акваторії океанів і морів;

Підсистема антропогенно організованих потоків:

- зона поселення з централізованою системою комунікацій і без неї;
- зона видобутку корисних копалин;
- зона виробництва;

Зони, в яких зазначені підсистеми перекриваються:

- штучно створені суходольні і аквальні ландшафти (полезахисні лісосмуги, рибні ставки, буферні екосистеми);
- рекреаційні території.

Паралельне стабільне існування природи і суспільства

Паралельність існування Природи і Суспільства може забезпечуватися шляхом:

- мінімізації зовнішнього впливу (“експорту” речовини і енергії) підсистеми антропогенно організованих потоків;
- запобігання прямого впливу залишкового “експорту” на підсистему природних потоків через його спрямування на буферні екосистеми.

Комплементарність енергетичних потоків, що організуються Природою і Суспільством

Забезпечення комплементарності енергетичних потоків означає створення системи, де антропогенно організовані потоки речовини і енергії зрівноваженні потоками, які створюються квазіприродними екосистемами. Цей принцип має реалізовуватися в буферних екосистемах і екосистемах реабілітаційного фонду шляхом створення високопродуктивних ландшафтно-ценотичних комплексів:

- лісів з домінуванням швидкорослих видів дерев;
- водойм типу “евтрофне озеро” і “евтрофне болото”.

Підвищення буферної місткості біосфери

Буферна місткість біосфери забезпечується біопродукційними процесами. Цей принцип може виконуватися через: (1) відновлення природних високопродуктивних екосистем (перш за все, тропічних лісів), (2) створення на місці зруйнованих ландшафтних комплексів, там, де не можливо відтворити природну ситуацію, квазіприродних високопродуктивних екосистем. Останній підхід зараз не розроблений, навіть, на рівні загальних принципів, тому вельми актуально, принаймні, розпочати досліди, які б з'ясували, які саме типи високопродуктивних квазіприродних екосистем можуть більш чи менш стійко існувати за умов після чи іншої ландшафтно-зональної ситуації.

Збалансований розвиток

Збалансований розвиток суспільства означає створення такої системи існування людства (на загальносвітовому і національному рівні), яка провадила б, якщо не випереджальний, то, принаймні, паралельний з технологічним піднесенням розвиток комплексу заходів, про які йшлося вище.

* * *

Створення такої збалансованої системи, яка дозволяла б людству існувати всередині біосфери, не руйнуючи її, можна досягти поєднанням міжнародного руху під науковим, правним і організаційним проводом ООН, екологічних ініціатив різних держав, і фінансової підтримки конкретних проектів з питань довкілля як урядами економічно заможних країн, так і приватними бізнесовими колами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Биосфера // Вернадский В.И. Избр. соч. – Т. 5. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 7–102.
2. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. – 1944. – 18, вып. 2. – С. 113–120.
3. Самарський О. Концепція ноосфери: ілюзії та реалії // Ойкумена (Український екологічний вісник). – 1993, – № 1. – С. 49–62.
4. Lovelock G.J. Man and Gaia // The Earth Report. The Essential Guide to Global Ecological Issues. – Los Angeles, California, 1988. – P.51–64.

В. Мельничук

Про необхідність екологічного виховання студентів на базі заповідників

Наш багаторічний досвід роботи у колишньому Союзі засвідчує практичну відсутність інформації (принаймні, у Київському ун-ті) щодо можливостей студентської молоді проходити практики на базі заповідників. Мабуть, такої необхідності не було. Можливо, раніше існував інформативний зв'язок між заповідниками СРСР та вузами Москви і Ленінграду. Київський університет вважався, загалом, так би мовити, периферійним вузом. І можливість екологічного та естетичного виховання наших студентів у масштабі УРСР базувалась на особистих контактах та на відносинах можливостях фінансування. Часом це призводило до логічного фіналу – працевлаштування студентів по закінченні нашого вузу у різних місцях колишнього Союзу. До прикладу: студенти нашого вузу були на практиці у Даурському заповіднику (3 курс, кафедра зоології); деяких запросили туди і на 4 курсі, внаслідок чого 3 українські студенти забажали влаштуватись на роботу на півдні Читинської області Росії (!). Фінансування нашим вузом такої дальньої практики було забезпеченено. Зараз ситуація змінилась. Економічні труднощі переходного періоду не дозволяють нашим студентам виїжджати за межі України. Проте, навіть на території нашої країни нема необхідного зв'язку між вузами та заповідниками. Офіційні запрошення студентів для проходження практики у заповідниках лише випадкові. Тільки одного разу до нашої кафедри надійшла пропозиція із заповідника "Хомутівський степ". Її негайно задоволили.

Мабуть, настала пора налагодити контакти щодо обопільних потреб заповідників та вузів всередині України. І, на наш погляд, насамперед, має надходити інформація про необхідність допомоги студентів від самих заповідників (наприклад тематика наукових робіт). Студенти ж на базі заповідників, як правило, ведуть не тільки наукову роботу, а й удосконалюють свою екологічну освіту та провадять роботу з екологічної освіти серед відвідувачів заповідників.

Зрозуміло, що конкретизація такої обопільно вигідної діяльності має рацію. Шляхи її вирішення у цей переходний період, до речі, мають полегшуватись координацією дій у межах України, де має бути поставлено завдання ознайомити майбутніх фахівців з усім різноманіттям природи від Закарпаття до Донецьких степів. Цьому також має сприяти подолання комплексу провінційності в освітіянській галузі, який старанно насаджувався у колишньому Союзі навіть щодо таких вузів як Київський університет. Залишається побажати нашим заповідникам вчасно інформувати українські вузи про можливі напрямки наукової теми роботи студентів. Якщо до того ж буде забезпечено і подальше працевлаштування, хоч би деяких студентів, у цих заповідниках, то специфічні труднощі у контактах вузів та заповідників буде, значною мірою, подолано.

На закінчення, хочеться наголосити на тій благотворній духовній післядії екологічного та естетичного виховання студентів у заповідниках, яке триває протягом усього їхнього подальшого життя.